

Búcsújáró és templomos hely emlékei Perőcsény határában

Perőcsényről, az egykor Hont vármegyéhez tartozó Börzsöny-vidéki településről a falu jegyzője, Schus Zsigmond szolgáltatott adatokat Pesty Frigyes 1860-as évekbeli helynév-gyűjteményéhez. Noha a jegyző úr csak egy éve lakta a falut, de kifaggatta a helyi öregeket, és részletesen bemutatta községünk jó másfél évszázaddal ezelőtti állapotát, nem nélkülözve leírásából az okfejtést, a tanácsosztást és a humort sem.¹

Gyűjtéséből az idősebb nemzedékekhez tartozó perőcsényi születésűeknek még ma is ismerősen csengő dülő-, határrész- és más nevek közül csak a szakrális jelentéssel bíró, nem belterületi földrajzi neveket idézem: „*Mostani Község [...] második helye volt a még most is élő Pusztta templom és Harangláb nevezet alatt ösmert szántó földi dülöben; [...] Bagóles hol bagoly volt a sasok hívója, miket az itt szalaszoló katona tisztek lesből lövöldöztek, hivatott az előtt Boldog Asszony völgyének nem messze lévén hozzá a Remete kútja dülő, harangláb és Pusztta Templom, melynek falaiból még most is élő emberek madarakat szedtek, el hordattak s a mostani haraszi major épült belőle, mondják, hogy valamikor butsú járó hely volt a Szent Kúthoz, most a kútnak semmi nyoma. [...] Várbercz Sajgó Király (ki volt nem tudatik a nép így nevezi) [...] volt jobbágysai magokat azének lenni mondják, s hogy a Remete kútból hordtak neki urbérbe naponként vizet...*”²

Nem térek ki a pogány hiedelmek körébe tartozó helynevekre, így az Oltárkő néven nevezettre sem, melyet Ipolyi Arnold is megemlít,³ továbbá az adatközlő által többször is érintett Pogány Temetési dülő, pogány temető helyekre sem. Ugyanakkor a Pogány templomi dülőt, „*hol az épületnek némi nyomai maig is látszanak*”, a leírás alapján a Pusztatemplommal azonosíthatjuk.⁴ A helyismerettel rendelkezők számára az idézett szövegben kétszer is előforduló Remete kút – nyilvánvalóan – nem azonos. A dülőnévként megőrződött Remete kút a Boldogasszony völgye közelében keresendő, míg a másik a Salgóvár alatt, a Hála József gyűjtésében⁵ szereplő Deszkás-kúttal vagy Vár-kúttal azonosítható.

A perőcsényi öregek olyan szakrális jelentéssel bíró helyneveket említettek a gyűjtést végző falu jegyzőjének, melyek többsége a falu református hitújítását megelőző, a katolikus vallásgyakorlás idejéből maradt fenn.

KORTÁRS SZERZŐK ÍRÁSAI PERŐCSÉNY RÉGI TEMPLOMÁRÓL

Az 1860-as években Perőcsény határában lévő egykori templom egyházlátogatási jegyző-könyvekben történt említéseire, maradványaira és a faluban élő hagyományra figyelmes

1 Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések. Közreadja: *Bognár András*. Szentendre, 1984. 243–250. (A továbbiakban: *Pesty* 1984)

2 *Pesty* 1984 246. és 248.

3 *Ipolyi Arnold*: Magyar mythologia. Pest, 1854. 490.

4 *Pesty* 1984. 250.

5 *Hála József*: Földrajzi nevek az Ipoly mentén. In Börzsöny néprajza. Szerk.: *Ikvai Nándor*. Studia Comitatus 5. Szentendre, 1977. 604. Az 1970-es évek első felében végzett helynévgyűjtésében valamennyi idézett dülő- és határrésznevünk fellelhető. (A továbbiakban: *Hála* 1977)

lett Alsószemeréd tudós plébánosa és Hont vármegye aljegyzője, levéltárnoka is. Perőcsénynek mint a kemencei parókia filiájának régi templomairól földink, Fábíán János (sz. 1832, Sirak–†1923, Pozsony) kanonok, egyházi író ekként emlékezik a *Magyar Sion* egyháztörténeti folyóirat számára saját kezűleg írt, de kéziratban maradt, és a kemencei plébánián *Historia Domusként* őrzött dolgozatában: „Régi templomáról, amely aztán református imaházzá lön, s mely a múlt évtizedben leromboltatott [Ez a faluban álló, 1856/57-ben átépített templomra vonatkozik – K. J.] csak ennyit mond az 1779. vizitáció: »Perőcsény határának legrégebbi templomában a térkövek még szinte érintetlenek, de elhagyott. Kétségtelen, hogy katolikus.« [Az egyházlátogatás feljegyzésének idézett mondata viszont a határban lévő Pusztatemplomra utal – K. J.] Figyelmet érdemel a vizitáció ezen észrevétele: »A beszámolólok szerint a perőcsényi oratórium katolikus képekkel teli.« Úgy látszik, hogy Perőcsényben valaha két templomuk is volt a katolikusoknak... Vagy tán úgy kell ezt érteniünk, hogy ezen oratóriummal lett templom bent volt a helységben, a másik pedig valahol künn a környéken, talán azon a helyen, melyet még most is Boldogasszony völgyének neveznek?»⁶

Hont vármegyei levéltárosunk, Hőke Lajos (sz. 1813, Endréd–†1891, Csurgó) 1866-ban a megye egyházainak régmúltját ismertető tanulmányában a perőcsényi öregek szájhagyományára hivatkozva említi, hogy azon határbeli Boldogasszony völgyén valaha templom állt, melyhez népes búcsújárások tartattak. Szerinte a szóhagyományt a völgy nevén kívül igazolja az a körülmény is, hogy a század elején itt egy alabástromba vésett féldombormű Mária-képet találtak, melyet az akkori honti alispán, Foglár magához vett, és a nagyatyja által 1774-ben Tésáron (pontosabban: Tésán) épített templomban helyezett el.⁷ Fábíán János – aki ismerte és idézte is Hőkének a *Magyar Sion*-ban megjelent sorait – hozzáfűzte: „Magam is láttam ezen Mária-képet.”⁸

Vajon a XIX. századbeli leírások, ismertetések alapján megválaszolható-e, hogy hol állhatott Perőcsény határának régi temploma? A Pusztatemplom helye ma is ismert, de a többi szakrális hely topográfiai meghatározásához további bizonyítékokat kell keresnünk.

A középkorban Vámosmikola és Perőcsény között Orzsány falu feküdt, mely okleveles említések és régészeti bejárások szerint is kettős település⁹ volt.

ALSÓORZSÁNY ÉS FELSŐORZSÁNY

Az Orzsány-patak torkolatának közelében, a patak két oldalán állhatott az oklevelekben is többször felbukkanó Orzsány (1252: *terram Hwsan*), melyet 1418–19-ből *Alsóorsan* néven is említenek (Vámosmikola határában Delelő és Orzsány-liget¹⁰). Noha az oklevelekben possessióként (birtok) említik, közvetlenül is utalnak lakottságára: itteni jobbágyok (1421), ház (1449), a helyi nemesek is itt laktak. Elnéptelenedése a XV–XVI. század fordulóján következett be. A helyi hagyomány szerint az Orzsány-patak menti magaslaton valamikor templom is állt, ezt a vélekedést azonban régészeti terepbejárás nem

6 Fábíán János: Kemencze. Kézirat a kemencei plébánián; 20 oldal, a szerző saját kézírásával; keletkezése: 1868 körül.

7 Hőke Lajos: Adatok Hontvármegye egyházi archeológiájához. *Magyar Sion* 1866. 842–843.

8 Fábíán i. m.

9 A középkorban Hontban is előfordultak kettős települések. Orzsányhoz legközelebbiek Ipolytölgyes elődtelepülései, mintegy 10–12 km-re, Ságizsidó és Ság, melyeket az esztergomi káptalan 1397. évi vizitációjában Alsó Ság és Felső Ság néven említenek. Lásd: *Kollányi Ferenc*: *Visitatio capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*. Történelmi Tár, Budapest, 1901. 245.

10 Hála 1977. 605.

igazolta.¹¹ A *Pest megye műemlékei* kötetben Vámosmikolánál említett 1733-as összeírás részlete az orszánypusztai templom állapotáról¹² a Felsőorszányban álló templomra vonatkozik.

Orszány falu felső része Perőcsény határában, az Orszány-patak völgyéből erősen kiemelkedő domb oldalán és tetején, a Pusztatemplom-lápában – az 1887-es kataszteri térképen: Pusztá Templom – települt. A régészek által Felsőorszányként azonosított – bár ezen a néven oklevélben nem szereplő – falu emlékét Perőcsényben a közelben folyó patak neve és az a hagyomány őrzi, hogy a szomszédos Pogánytemető-dűlőben volt az Orszányon lakó törökök temetkezési helye. A XII–XIV. századból származó régészeti leletek bizonyossága szerint a település lakottsága a késő középkor elején, legkésőbb a XIV. század végén megszűnt. Így 1421-ben, amikor Miklós esztergomi kanonok Orsan nevű birtokát az esztergomi káptalannak adományozza, már lakatlan. 1499-ből Pusztáorzsány (*Pwzthaorsan*) néven említik.¹³

Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírásában *Orzsán* lakatlan faluként szerepel.¹⁴

A helyrajzi adatok ismeretében óhatatlanul előtökölődik a kérdés, hogy miért néptelenedett el, miként vált pusztává templomos helyünk.

PUSZTAORZSÁNY SZENT JAKAB APOSTOLNAK CÍMZETT TEMPLOMA

A Honti főesperesség XVIII. századbeli összeírásaiban, kánoni vizitációiban bukkan fel Orszány akkor már elhagyott temploma. Az 1733. évi összeírás Orszány birtokról azt említi, hogy „a pusztán négyszögletes kövekből emelt templom áll, melyet könnyen helyre lehetne állítani”.¹⁵ Mint láttuk, a Fábrián János által idézett 1779. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv is hasonlóan írja le a perőcsényi határban álló Isten házát. A XIX. század elején még álltak falai, köveit a Haraszi major – a mikolai római katolikus anyakönyvekben: Jakab Haraszt¹⁶ – építéséhez hordták el.

A régészeti topográfia – és ennek nyomán Tari Edit is – úgy tartja, hogy a templom melletti völgyet korábban *Boldog Asszony völgyének* hívták, s a helynév talán a templom titulását őrzi. A Pest megye középkori templomai kötet szerzője – kérdőjelesen – védőszentjeként Szűz Máriát tünteti fel, és első írásos említésének időpontjaként (tévesen) 1773-at adja meg.¹⁷

Miként Pusztatemplom-lápa régészeti leírásában is olvasható, a közelmúltig úgy tudtuk, hogy Orszány templomát középkori oklevél nem említi. A *Boldog Asszony völgye* említése,

11 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Heves, Hont, Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megye és Kunság. Budapest, 1987. 224–225; *Bakács István*: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest, 1971. 164–165. A Magyar Országos Levéltár kiadványa. (A továbbiakban: *Bakács* 1971); Pest megye régészeti topográfiája. A Szobi és a Váci járás. XIII/2. kötet. Szerk.: *Torma István*. Budapest, 1993. 534, 538–541. Magyarország régészeti topográfiája 9. (A továbbiakban: PMRT 1993)

12 Pest megye műemlékei. Szerk.: *Dercsényi Dezső*. Budapest, 1958. II/385. Magyarország Műemléki Topográfiája V. (A továbbiakban: PMM 1958)

13 PMRT 1993. 277–278. és 539.; *Bakács* 1971. 165.

14 *Fekete Lajos*: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest, 1943. 184. A szerző lábjegyzetben közli, hogy Orzsánt Perőcsény határában kell keresni, mivel a török uralom végén pusztaként Perőcsény mellett fekvőként tüntetik fel. Ugyanakkor valószínűnek tartja, hogy a Vámosmikolához tartozó Orszányligettel azonos.

15 PMM 1958. II. 385.

16 Minden bizonnyal a Szent Jakab-templom védőszentjének neve jelenik meg a helynévben.

17 PMRT 1993. 277–278.; *Tari Edit*: Pest megye középkori templomai. Szentendre, 2000. 110. Studia Comitatus 27.

előfordulása¹⁸ miatt azt sem zárhattuk ki, hogy a Pázmány Péter *Appendixében* (1629) szereplő Boldogasszonyfalva a Honti főesperességben e helyet jelöli.¹⁹ Az elmúlt évek kutatásai közben előbb nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékben Szent Szűz egyházaként említett hely Liptószentmáriát jelöli, mely 1776-ig a Honti főesperességhez tartozott. A szentegyházat hét további településsel együtt 1965 és 1975 között a Szentmáriai-víztározó²⁰ létesítésekor elárastották. Másrészt 2017-ben a Honti főesperesség történetéhez végzett adatgyűjtés közben a *Magyar Katolikus Lexikon* Márianosztra szócikkében rábukkantam egy hivatkozásra, miszerint 1487-ből származó oklevélben azt említik, hogy Lévai Cseh János a Perőcsény melletti *Pusztatorzsány Szent Jakab apostolról nevezett templomát és ottani birtokát* a nosztrai kolostornak ajándékozta, és oda remetéket hívott.²¹

Perőcsény az első katonai felvétel térképén

A Pusztatorzsányi Templom – az első katonai felmérés (1782–1785) térképének ábrázolása szerint a Bogár-hegytől északnyugatra *Rudera ein alten Kirche* elnevezéssel jelölve – a Malom-hegyen átvezető és a Mikola–Kemence útba torkolló földút (ún. Köves út) és egy vízfolyás

18 Pesty-féle adatközlés 1866; *Höke* 1866; *Fábián* 1868 k.

19 *Koczó József*: Az Alsó-Ipoly mente vallás- és egyháztörténete. A honfoglalástól a millenniumig. Vámosmikola, 1999. 22. Honti Füzetek 1.

20 <https://hu.wikipedia.org/wiki/Szentmáriai-víztározó>

21 A nosztrai kolostor 1366–1504 között keltezett okleveleinek jegyzékében olvasható: 1487: „*Egregius Joannes Cseh de Lewa ecclesiam Sancti Jacobi apostoli et praedium suum Pusztatorzsány vocatum in comitatu Hontiensis exist, donavit huic monasterio.*” (Ford.: 1487-ben a dicső Lévai Cseh János úgy dönt, hogy Szent Jakab apostol templomát és birtokát, melyek a Hont megyei Pusztatorzsányon vannak, a kolostornak adományozza.) Közli: *Documenta artis Paulinorum*. 2. füzet. A magyar rendtartomány kolostorai. Kézirat. Szerk.: *Tóth Melinda*. Budapest, 1976. 92. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Forráskiadványai XIII.; *Magyar Katolikus Lexikon* – Márianosztra; <http://lexikon.katolikus.hu>; <http://www.marianosztrakegyhely.hu/tortenet>. A forrás és a hivatkozások magyarázattal szolgálnak a Remete kútja helynév eredetére is.

találkozásának közelében állhatott. Az 1887. évi kataszteri térkép a templom helyét nem jelöli, a Pusztá Templom dűlőt viszont a Bogár-hegytől délnyugatra tünteti fel. Ugyanez a térkép a Pusztá Templomtól északra, jóval az említett Mikola–Kemence úton túl az Ipoly felé ábrázolja a Harangláb és Bagóles (mint már tudjuk, a korábbi Boldogasszony völgye) dűlőt, mely egészen a Környei tanyáig (utóbb Paptag, Dódi-pusztá) húzódik, szomszédságában van a Koling dűlő.²²

Húsz évvel korábban a helyi öregek által említett szakrális helynevekből már csak a Pusztá Templom és a Harangláb maradt meg, a többi új nevet kapott! Sajnos, a hiányzó dűlőneveket az előző, 1855-ből származó kataszteri térkép²³ sem tünteti fel. Úgy tűnik, hogy a Pesty Frigyes helynévgyűjtését megelőző időszakból írásban nem őrződtek meg Perőcsény földrajzi nevei.

BOLDOGASSZONY VÖLGYE, SZENTKÚT, HARANGLÁB

Néhány száz évvel ezelőtt Perőcsény határának Ipoly felé eső része másként nézhetett ki, jelenleg az erdős terület a völgyekbe, vízmosások mellé szorult. Vélhetően, amikor remeték éltek itt, amikor szent helyeinket még felkeresték, a már feledésbe merült búcsújárások idején az erdőség nagyobb területet birtokolt.

Az 1860-as évek adatközlését alapul véve, próbáljuk meg szakrális helyneveinket mai térképen azonosítani! A *Boldog Asszony völgye* – 1887-ben és jelenleg is²⁴ Hosszú-völgy és Bagóles néven ismeretes – helytől *nem messze* a *Remete kútja* dűlő és *Harangláb* – utóbbi a kataszteri és a mostani térképen is e néven található – és a *Pusztá Templom* – szintén ilyen elnevezéssel szerepel. A Remete kútja dűlő későbbi elnevezését hiába keressük. Ugyanakkor alapos helyismeret birtokában és helyszíni bejárás alapján az is nyilvánvaló, hogy a Boldogasszony-völgytől a Harangláb északra, a Pusztatemplom délre, vagyis ellenkező irányban található! A 2008-as térkép alapján a Pusztatemplom helyének és a Harangláb dűlő középponti részének távolsága kerekén 2 km!

A földrajzi nevek alapján feltételezhetjük, hogy a Boldogasszony völgye, Harangláb és Remete kútja – vélhetően a *Szent Kút* – helynevek egy búcsújáró helyként számon tartott Boldogasszony-kápolna környékét jelölik. Harangláb ugyanis templom vagy kápolna mellett állhatott, s ez a fentebb említett távolság miatt nem lehetett a Szent Jakab-templom. Vagyis Felsőország Szent Jakab-templomán kívül Perőcsény jelenlegi határában még egy, a Boldogságos Szűz Máriának ajánlott Úr hajléka, kápolna létezését is feltételezhetjük. Feltevésünket azonban régészeti terepbejárás, -kutatás nem erősíti meg, a Harangláb dűlőben a régészeknek csupán a hatvani kultúra nyomait sikerült kimutatniuk.²⁵

2020. április 23-án a Pusztatemplom-lápától a Harangláb dűlőig végigjártuk a terepet.²⁶ A Pusztatemplomnál az elművelt talaj felszínén kövek, téglatörmelék, őskori és késő középkori (XV–XVI. század) edénytöredékek találhatók.

A Hosszú-völgy kezdeténél, a vízmosástól nem túl messze néhány nappal korábban az őszi vetésben mintegy 20x50 m-es területen azt láttam, hogy különböző méretű kövek bo-

22 Magyarország (1782–85) – Első katonai felmérés; Habsburg Birodalom – Kataszteri térképek (XIX. század), Perőcsény, 1887; <https://mapire.eu/hu/>

23 Dorf Perőcsény in Ungarn Pressburger-District – Perőcsény falu Magyarország Pozsonyi kerületében. [S 78 – 122. téka] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kataszteri-gyűjtemény (1776–1948), Térképtár.

24 A Börzsöny kiránduló- és szabadidőtérképe. 1:30 000. Szarvas András Térképészeti Ügynökség, 2008.

25 PMRT 1993. 285.

26 A kis csapat tagjai: Batizi Zoltán régész, Darányi László természetvédelmi őr és a szerző.

rítják a felszínt. Erről bebizonyosodott, hogy az Ős-Ipoly hordaléka lehet, melyről a felszíni csapadékvíz lemosta a talajt, a művelés során pedig, kímélve a munkagépeket, kihagyják. A Duna–Ipoly Nemzeti Park természetvédelmi őr elmondta, hogy a völgy erdős részén több forrás található, és régebbi bejárásakor megtelepedés, teraszos művelés nyomaira bukkant benne.²⁷ A völgy felett északkeletre húzódik a Bagóles, a korábbi Boldogasszony völgye dűlő, kissé távolabb északra, a Harangláb.

A Harangláb dűlőben három oldalról szántóval övezve található a fával, cserjével, orgonával benőtt egykori külterületi lakott hely, Paptag. Régészünk felvetette, talán itt állhatott a harangláb, majd utóbb ide települt a pusztta.²⁸ Valóban, ez a magaslat vagy a dűlő legmagasabb, mintegy 200 m-es kiemelkedése alkalmas lehetett arra, hogy az itt felállított harangláb harangjának hangja eljusson a környékbeli katolikus falvakba: Ipolyszakállosra, Lontóra, Tésára, Ipolybélre, Vámosmikolára. Pontos helyét azonban sem a harangláb, sem a kápolnának nem ismerjük.

Továbbra is homály fedt az is, hogy hol lehetett a Szent Kút, mely Hála József szerint egy régi Ipoly menti búcsújáró hely, Mária-kegyhely emlékét őrzi.²⁹ Ugyanakkor Hőke Lajos 1866-ban megjelent, honti „*csodakutakat*” tárgyú cikkeiben nem tesz említést a perőcsényi szentkútról.³⁰

A búcsújárásról a hagyomány által a XIX. század közepéig megőrződött emlékeken kívül szinte semmi sem maradt fenn. Perőcsény lakossága a XVI. század végén a kálvini tanok követőjévé vált, a református hitéletből pedig hiányzik a katolikus hagyományra jellemző búcsú, zarándoklat, búcsújárás. A remeték Perőcsény határában való megtelepedéséről ugyancsak hiányoznak az írásos feljegyzések, és a helynév fennmaradásán kívül a néphagyomány sem őrizte meg emléküket.

A Pesty-féle adatszolgáltatás említése szerint a Boldog Asszony völgyétől nem messze, a Remete kútja dűlőben lehetett a Szent Kút. A dűlőt azonban nem tudjuk egyértelműen azonosítani a jelenlegi határrészekkel. Igaz, a mostani Hosszú-völgyben Darányi László szerint több forrás van, de *kút* névvel Perőcsény közeli dűlőiben csak a Kóling-kutat³¹ illetik. Feltevésem szerint, a Szent Kút a Kóling dűlőben található Kóling-kúttal azonosítható.

Egyelőre azonban néma a tésai templom szentélyéből a sekrestyébe nyíló ajtó fölött ma is látható festett Mária-dombormű is, melyet a helybeliek a sekrestyében található, színesre festett fából készült szentségtartóval együtt a régi perőcsényi katolikus templomból idekerültként tartanak számon.³² Eredetének művészettörténeti, műemléki vizsgálatára ugyanis eddig még nem került sor.

Koczó József

27 Darányi László (Perőcsény) szóbeli közlése, 2020. április 20.

28 Az 1887-es kataszteri térképen Környei tanya. Nevét minden bizonnyal a templomépítő helyi református lelkésztől kapta, aki 1843-tól 1877-ig itt szolgálta az Urat, és a perőcsényi temetőben nyugszik. Ismert tulajdonosa utóbb a Kovács Sebestény család, református lelkészdinasztia. A birtokot Kálmán vásárolta meg, aki Ipoly-pásztornak volt lelkipásztora, majd fia, József öröksége lett. A XX. században leginkább Paptag néven ismert, de 1913-tól Dodi-pusztaként is emlegetik. Lásd: *Koczó József*: „A perőcsényi malomnak egy szem kevés, kettő sok...”. Puszták, majorok és malmok az Alsó-Ipoly mentén, a Börzsöny vidékén. Vámosmikola, 2019. 42–43. Honti Füzetek 11. A rendszerváltást követő kárpótláskor Kovács Sebestény József gyermekei visszajányelték ősi jussukat.

29 *Hála József*: Adalékok az Ipoly és Garam menti gyógyforrások és szent kutak ismeretéhez. Néprajzi Látóhatár 2000. IX. évf. 2000. 3–4. sz. 323–354; file:///F:/Néprajz/gyogyforr.htm

30 *Hőke Lajos*: Királykutak, csodakutak. (Adatok Hontvármegye ismertetéséhez). Fővárosi Lapok III. évf. 1866. 181–183. sz. 730, 734. és 738–739.

31 Lásd: *Hála* 1977. 600.

32 †Gyönyör Lászlóné és Ponta Jánosné tésai lakosok szóbeli közlése az 1990-es évek végén.